

Yorgunluk ve Şeffaflık Toplumu arasında Byung-Chul Han'ın kapitalizm eleştirisi

Han, Byung-Chul. (2015). *Yorgunluk toplumu* (Çev. S. Yalçın). Açılım. / (2017). *Şeffaflık toplumu* (Çev. H. Barışcan). Metis.

Bahar Araz | Profesör doktor | Başkent Üniversitesi, Ankara, Türkiye
bahararaz@baskent.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0002-7455-6728>

De te fabula narratur — Karl Marx, *Kapital*'in (1867/1990) önsözünde Alman işçilerine, kendilerinin İngiliz işçi sınıfından farklı olmadığını anlatmak için Romalı şair Horatius'un "anlatılan senin hikâyendir" anlamına gelen bu ünlü sözünü kullanır. Byung-Chul Han da modern kapitalizm eleştirisinde kapitalizmin bugün büyük başarı ve kazanım olarak sunduğu kavramların (özgürlük, performans, şeffaflık) bireye içkin olarak yarattığı kendi kendine sömürü, tükenmişlik ve şeffaflığın bir oksimoron olarak güvenin ortadan kalkmasına neden olan halini ortaya koyar. Bunlar, yalnızca bireysel deneyimler değil, toplumsal bir sorun olarak da kendini göstermektedir. Kısaca, anlatılan hepimizin hikâyesidir. Modern kapitalizmin krizleri artık yalnızca üretim, emek ya da sınıf ilişkileri üzerinden değil; yorgunluk, tükenmişlik ve aşırı görünürlük gibi deneyimler aracılığıyla kendini göstermektedir. Bu durum, kapitalizmin eleştirisinin yalnızca ekonomik yapılar üzerinden değil, aynı zamanda öznenin dönüşümü üzerinden de düşünülmesini gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda, Byung-Chul Han'ın özellikle *Yorgunluk Toplumu* (2015) ve *Şeffaflık Toplumu* (2017) adlı eserleri, çağdaş kapitalizmin işleyişini anlamak açısından dikkat çekici bir analiz sunmaktadır.

Han'a göre modern toplum, dışsal baskı ve yasaklara dayalı disiplin biçimlerinden uzaklaşarak, bireyin kendi kendini sürekli olarak aşmaya zorladığı bir performans toplumuna dönüşmüştür. Bu dönüşümde özgürlük, bireyin kendi potansiyelini gerçekleştirme imkânı olarak değil, sürekli kendini var etme zorunluluğu olarak yeniden biçimlenir. Benzer şekilde şeffaflık, açıklık ve görünürlük olumlanan bir değer olmaktan çıkarak, kontrolün içselleştirildiği yeni bir iktidar biçimi haline gelir (Han, 2017). Bu durum, baskı ve dışsal bir zorlamadan çok, bireyin kendi kendine yönelttiği bir zorunluluk olarak ortaya çıkar. Bu durumun bireyde yarattığı baskı hali, olumsuzluğun dışlandığı ve olumluluğun takdir edildiği bir *olumluluk toplumunun* öznesi olmaya zorlanmasıdır. Bu aynı zamanda, her türlü olumsuzluktan arındırılmış bir toplumun kontrolünü kolaylaştırırken, hizaya getirmenin yeni adının şeffaflık olmasına yol açar. Bu incelemede Han'ın modern kapitalizm eleştirisini, Marx'ın kapitalizm eleştirisiyle belirli paralellikler içinde Marksist bir okuma çerçevesinde ele almak amaçlanmıştır.¹ Marx, kapitalist sistemi eleştirirken dışsal bir normatif konumdan hareket etmez; aksine klasik politik iktisadın kavramlarını kullanarak bu kavramların içsel çelişkilerini açığa çıkarır. Değer, emek ve değişim gibi kategoriler, görünürde eşitlik ve özgürlük vaat ederken, aslında sömürü ilişkilerini gizleyen yapılar olarak işlev görür (Marx, 1990). Bu nedenle Marx'ın eleştirisi, sistemin kendi dilini kullanarak onu tersine çeviren bir içkin eleştiri olarak anlaşılabilir.

¹ Burada belirtilmesi gereken önemli nokta, Marx'ın kapitalist üretim ilişkilerini bireysel tercihlerden ziyade tarihsel ve toplumsal ilişkiler ağı içinde çözümlemesidir. Han ise, öznenin yaşadığı krizleri sistemin içkin dinamikleri üzerinden anlamaya çalışır. Ancak Han'ın yaptığı, klasik anlamda bir politik iktisat eleştirisi değil; daha ziyade kapitalizmin geç evresinde öznenin dönüşümüne odaklanan bir psikopolitik analizdir.

Benzer bir biçimde Han da neoliberal kapitalizmin temel kavramlarını —özgürlük, performans ve şeffaflık— reddetmek yerine, bu kavramların kendi iç mantıkları içinde nasıl tersine döndüğünü gösterir. Özgürlük, zorunluluğa; şeffaflık ise denetime ve güvensizliğe dönüşür. Bu yönüyle Han'ın yaklaşımı, modern kapitalizmin ideolojik işleyişini kendi kavramsal çerçevesi içinden açığa çıkararak bir analiz olarak okunabilir. Bununla birlikte, bu iki düşünür arasındaki benzerlik, önemli bir ontolojik farklılığı da gösterir. Marx'ın analizi, toplumsal gerçekliği üretim ilişkileri ve maddi pratikler aracılığıyla kurulan ilişkisel bir yapı olarak kavrar; Han'ın yaklaşımı büyük ölçüde öznenin deneyimine, duygulanımlarına ve psikolojik durumlarına odaklanır. Başka bir ifadeyle, Marx kapitalizmin yapısını çözümlenmeye çalışırken, Han bu yapının özne üzerindeki etkilerini betimler. Bu durum, Han'ın analizinin güçlü bir teşhis sunmasına rağmen, bu teşhisin altında yatan yapısal mekanizmaların yeterince açıklanmaması riskini beraberinde getirir (Fuchs, 2014).

Bu incelemedeki temel iddia, Han'ın çalışmalarının, Marx'ın içkin eleştiri yöntemine benzer bir strateji izlediği, ancak ontolojik düzeyde farklı bir analiz katmanında konumlandığıdır. Bu farkı görünür kılmak, yalnızca Han'ın düşüncesini daha doğru konumlandırmak açısından değil, aynı zamanda modern kapitalizmin eleştirisinin hangi düzeylerde yürütülebileceğini anlamak açısından da önemlidir. Bu çerçevede, yorgunluk ve şeffaflık, yalnızca bireysel deneyimler olarak değil, belirli toplumsal ilişkilerin ve dönüşümlerin göstergeleri olarak ele alınmıştır. Nitekim Han'ın kitaplarının genel özelliği yukarıda da bahsettiğim gibi aslında, modern küresel kapitalizmin başarı olarak sunduğu kavramları, kapitalizmin eleştirisi olarak kullanmasıdır. Bugüne kadar yazmış olduğu kitapların hepsi, aslında bu kavramların ve bu kavramlarla ilişkili olarak oluşan alt kavramların kısa denemeler halinde kitap olarak yayımlanmasıdır. Burada incelenen iki kitap da kısa denemelerden oluşan kitaplardır. *Şeffaflık Toplumu* dokuz, *Yorgunluk Toplumu* ise yedi denemeden oluşmaktadır. Han'ın bu kitaplarda ortaya koyduğu analiz, Marx'ın analizinden farklı olarak kapitalizmin güncel özne biçimlerini ve ideolojik mekanizmalarını görünür kılmada son derece başarılıdır.

Şeffaflık Toplumu'nda Han, bu kavramın günümüzde oldukça yoğun kullanıldığını belirterek; siyasetten, ekonomiye toplumun her yerinde bir şeffaflaşma talebi olduğunu belirterek bunun masum bir talep olmaktan ziyade, bunun kontrol toplumu yaratmaya hizmet ettiğini belirtir. Şeffaflık talebi, görünürde güven üretme iddiasına dayanır; ancak Han'a göre bu talep, toplumsal düzeni güvenden çok kontrole yaklaştırır. Yani şeffaflık talebinin aslında bir güven talebi olduğunu belirtir. Günümüzde şeffaflık talebinin hayatın tüm alanlarında olduğunu; demokrasinin, enformasyon özgürlüğünün ve verimliliğin bununla artacağına beklendiğini ve şeffaflığın güven yarattığını yeni bir dogma olduğunu savunur (Han, 2017). Enformasyon elde etmenin çok kolay olması toplum düzenini güvenden kontrole dönüştürür bu da şeffaflığın güvensizliği yaratmasına neden olur. Güven aslında öteki ile ilişki kurma biçimidir. İletişimin şeffaflaşması ve herkesin her şeye çok kolay ulaşımı ve görünür olmanın bir var olma biçimi olarak yeni düzende ortaya çıkışı herkesin aynılaşmasına ve ötekinin ortadan kalkmasına yol açar. Bu anlamda, farklılıkların ortadan kalkması, ötekinin ortadan kalkmasıdır. Ötekinin ortadan kalktığı durumda şeffaflık bir kontrol ve tahakküm biçimi olarak kendini ortaya koyar.

Han bunu biraz daha derinleştirerek, aslında şeffaflığın bir taraftan da olumluluk toplumu yarattığını belirtir. Bu bir olumluluk toplumdur. Kısaca, diyalektiğin bir ayağının yitirilmesidir. Heraklitos'un düşüncesinde olduğu gibi her şeyin zıddıyla var olduğu öne sürülür. Oysa burada, insana dair en temel varoluş biçimi ortadan kalkar. İnsana içkin olan olumluluklarla birlikte olumsuzluklar

da yaşamın bir gerçeği olarak var olur. Han, *Palyatif Toplum* (2022) kitabında bu durumu “acıdan kaçınma” olarak ele alır. Olumsuzluklar ve bununla birlikte acı budanınca insanın çok yönlülüğü ortadan kalkar ve tek boyutlu hale gelir. Şeffaflık, ilk bakışta demokratik ve etik bir değer gibi görünse de Han’a göre giderek totaliter bir niteliğe bürünmektedir. Şeffaflık, görünürlüğün takdir edilmesidir. Bu durum, George Simmel’in ortaya koyduğu gibi her şeyin bir fiyatının olduğu ama değerinin olmadığı bir toplum düzeni yaratır. Günümüzde, sosyal medyanın her türlü gizliliği ortadan kaldırması bunun sonucudur. Şeffaflık talebi, her şeyin görünür, ölçülebilir ve denetlenebilir olmasını gerektirir. Bu durum, bireylerin mahremiyetini ortadan kaldırırken aynı zamanda sosyal ilişkileri de yüzeyselleştirir. Han, bu süreci “pozitiflik şiddeti” olarak adlandırır. Negatif olan —gizlilik, mesafe, belirsizlik— ortadan kaldırıldıkça, toplum daha homojen ve kontrol edilebilir hale gelir.

Bu analiz, Marx’ın ideoloji kavramı ile ilişkilendirilebilir. Marx’a göre ideoloji, egemen sınıfın çıkarlarını evrensel ve doğal gibi gösteren bir düşünce sistemidir. Han’ın şeffaflık eleştirisi, modern kapitalizmin ideolojik işleyişine dair önemli ipuçları sunar. Şeffaflık, bireylerin kendi rızalarıyla denetlenmesini sağlayan bir mekanizma haline gelir. Sosyal medya, veri ekonomisi ve dijital platformlar, bu sürecin başlıca araçlarıdır. Aynı zamanda, Han’ın analizinde şeffaflık, kültürel ve psikolojik bir fenomen olarak ele alınır. Kontrolü sağlamak ve sağlıklı bir toplum yaratmak için Jeremy Bentham’ın *panoptikon*undan bahseder. Merkezdeki yapı kendisi görünmese de her şeyi görür. Kontrol edilenler bundan emin olmadıkları için kontrol edildiklerini düşünür. Kişi kendisinin gardiyanı olur. Modern kapitalizmde bunun adı *dijital panoptikon* olmuştur. Burada ilkinden farklı olarak insanlar kontrol edildiklerini fark etmiyor ve özgür olduklarını sanıyor. Dikizlemek istenildiği kadar dikizlenmek de isteniyor. Kontrol toplumunda kendi isteklerinin sonucu olarak insanlar kendilerini ifşa ediyor. Bireyler eylemlerin hem faili hem de mağduru oluyor. Dışarıdan bir zorlama olmadan yapılan paylaşımlar, özgürlük yanılsaması yaratır. Han’a göre bu anlamda insanları zorlayan sistemin kendisidir. Var olabilmek için daha fazla şeffaf ve görünür olmak gerekmektedir.

Modern kapitalizmde şeffaflık, aynı zamanda ekonomik bir işlev görür. Dijital platform kapitalizmi, kullanıcı verilerini birikim sürecinin merkezine yerleştirir. Bu bağlamda Han’ın analizini, veri sömürüsü ve dijital emek literatürüyle birlikte okumak önemlidir. Böylece şeffaflık, yalnızca kültürel bir norm değil, aynı zamanda kapitalist üretimin yeni bir biçimi olarak anlaşılabilir. Modern toplum, disiplin toplumundan performans toplumuna evrilmiştir (Han, 2015). Burada Foucault’nun analiz ettiği klinik, akıl hastanesi, hapisane, kışla ve fabrika gibi disiplinler kurumlar etrafında örgütlenen toplumsal yapıdan uzaklaşmıştır. Bu kurumların belirleyici olduğu disiplin toplumu yerini yeni bir toplumsal düzene bırakmıştır. Bu nedenle yirmi birinci yüzyıl toplumu öznenin kendisini sürekli daha fazla üretmeye, başarmaya ve optimize etmeye zorladığı bir performans toplumu olarak tanımlanmalıdır. Michel Foucault’nun (1977) disiplin toplumunda iktidar, yasaklar ve normlar aracılığıyla işlerken; performans toplumunda birey kendini özgür bir özne olarak deneyimler ancak bu özgürlük aslında içselleştirilmiş bir zorunluluk biçimidir.

Marx’a göre (1990) kapitalizmde emek gücü bir meta halini alır ve artık-değer üretimi üzerinden sömürü gerçekleşir. Oysaki Han’ın performans öznesi bunu kendi kendine yapar. Yani, bir kapitalist tarafından değil, kendi içselleştirdiği performans ideali tarafından sömürülür. Burada Marx’tan farklı olarak bireyin kendini sömürmesi yani öz-sömürü (*self-exploitation*) söz konusudur (Han, 2015). Han’ın *Yorgunluk Toplumu*’ndaki temel tezi, performans toplumunda bireyin kendi kendini sömürdüğü ve özgürlük yanılsaması içinde sürekli üretken olmaya zorlandığı bir yapının varlığıdır. Özne artık “itaat eden” değil, “performans” öznesidir. “Yapmalısın” yerine “yapabilirsin” söyle-

miyle yönetilir. Bu dönüşüm, ilk bakışta özgürleşme gibi görünse de aslında daha derin bir tahakküm biçimini beraberinde getirir. Birey, artık içselleştirdiği performans ideali tarafından baskılanır. Bu durum, Marx'ın "yabancılaşma" kavramının yeni bir biçimi olarak yorumlanabilir. Yabancılaşmada işçi emeğinin ürününe, üretim sürecine ve kendi özüne yabancılaşırken (Marx ve Engels, 1845/1968; Marx, 1844/1975); Han'ın performans toplumunda birey kendi potansiyeline yabancılaşır. Çünkü bu potansiyel sürekli olarak performans ve verimlilik kriterleriyle ölçülür. Böylece özgürlük, kendi kendini sömürmenin ideolojik halini alır.

Yorgunluk kavramı da bu bağlamda önemlidir. Yorgunluk, yalnızca fiziksel bir tükenmişlik değil, aynı zamanda varoluşsal bir boşluk halidir. Sürekli üretken olma baskısı, bireyin düşünme, durma ve anlam üretme kapasitesini aşındırır. Birey, bu anlamda asıl gücü olan dönüştürücü gücünü sistemin çarklarına teslim eder. Bu anlamda Han, sistemin başarılarını sistemin çelişkileri ve başarısızlıkları olarak ele alır. Tıpkı Marx gibi Han da kapitalizmi dışarıdan yargılamak yerine, onun kendi değerleri üzerinden sorgular. Özgürlük, performans, güven ve şeffaflık gibi kavramlar eleştirinin araçlarına dönüşür. Toplumsal gerçekliği büyük ölçüde bireysel deneyimler üzerinden kavrar. Yorgunluk, depresyon, tükenmişlik gibi kavramlar kapitalizmin krizlerinin göstergeleridir. Bununla birlikte Han bu kavramların arkasındaki gelir adaletsizliği, toplumsal cinsiyet, sınıflar arası eşitsizlik, yoksulluk gibi yapısal sorunları yeterince analiz etmez. Bu durum, Han'ın eleştirisinin politik potansiyelini sınırlar. Marx'ın hem teşhis hem de dönüşüm odaklı sınıf mücadelesi, kolektif eylem ve tarihsel değişim kavramları Han'da yoktur.

Yorgunluk Toplumu ve Şeffaflık Toplumu, modern bireyin deneyimlerini merkeze alarak kapitalizmin yeni tahakküm biçimlerini analiz ederken; özellikle öznenin dönüşümü, özgürlük yanılması ve şeffaflık kültürü üzerine güçlü analizler içermektedir. Analizini daha çok kapitalizmin bireyde yarattığı tahribata odaklayan Han'ın, toplumsal ve yapısal eşitsizliklere yeterince değinmemesi, eleştirisinin tespitini ötesine geçmesini zorlaştırır. Yine de Han'ın çalışmaları, Marx'ın başlattığı eleştirel geleneğin günümüz koşullarında nasıl yeniden üretilebileceğine dair önemli eserlerdir. Kapitalizmin yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda varoluşsal bir kriz yarattığını da göstermektedir. Dolayısıyla Han'ı Marx ile birlikte okumak, hem klasik kapitalizm eleştirisini güncellemek hem de modern toplumun yeni çelişkilerini anlamak açısından verimli bir düşünsel alan açmaktadır.

Kaynakça

- Foucault, M. (1977). Discipline and punish: The birth of the prison (Çev. A. Sheridan). Pantheon.
- Fuchs, C. (2014). Digital labour and Karl Marx. Routledge.
- Han, B.-C. (2015). Yorgunluk toplumu (Çev. S. Yalçın). Açılım.
- Han, B.-C. (2017). Şeffaflık toplumu (Çev. H. Barışcan). Metis.
- Han, B.-C. (2022). Palyatif toplum (Çev. H. Barışcan). Metis.
- Marx, K. (1844/1975). Economic and philosophical manuscripts of 1844 (Çev. M. Milligan). Progress.
- Marx, K. (1867/1990). Capital: A Critique of Political Economy, Volume 1 (Çev. B. Fowkes). Penguin.
- Marx, K. ve Engels, F. (1845/1968). The German ideology (Çev. T. Delaney ve B. Schwartz). Progress.